

Vukašin Pavlović

A POLITIKA ETNIFIKÁLÓDÁSA ÉS A MULTIKULTÚRA

A huszadik század a tömegek ébredésének jegyében kezdődött, és S. Noscovici szerint a tömegszociológiának és -lélektannak a létrehozói meg voltak győződve róla, hogy a tömegek fognak diadalmaskodni. Ezzel szemben viszont az történt, hogy a század java része olyan erőteljes és karizmatikus politikai vezetők jegyében telt el, mint amilyen Lenin, Mao, Szatálin, Mussolini, Hitler, Gandhi, Tito vagy Nehru volt. S bárhogy nevezték is őket – leader, the presidente, massimo, caudillo, duce, Führer, nagy vezető, vezér –, a milliók mindenütt bennük látták a régóta várt megváltót, aki népüket az ígért földjére vezeti. De ahogyan mindjobban közeledünk a huszadik század végéhez, mintha megisméltódné a század eleji történet. A világ politikai színterén nincsenek kimagasló politikai vezetők, még csak jelentősebb politikusok sem, akik előrelátóan stratégiai válaszokat adhatnának arra vonatkozólag, milyen irányban halad a mai világ. Ennek hiánya annál inkább érezhető, mivel mostanában kifejezetten bizonytalan, megrázkódtatásokkal és konfliktusokkal terhelt időszakban élünk. Másrészt pedig ismét szemtanúi lehetünk a tömegek ébredésének, a társadalmi és politikai színtéren való megjelenésének. Ezúttal azonban, a század eleji helyzettől eltérően, a tömegek fölemelkedésének egy sajátosan új jellege van. Nem amorf módon, hanem rendszerint nemzeti hovatartozásuk alapján lépnek a társadalmi színtérre. Századunk utolsó évtizedének egyik fő jellegzetessége a nemzeti érzelmek újbóli megnyilvánulása és a nacionalista mozgalmak erősödése. Ez az irányvétel szorosan összefügg azzal a folyamattal, amelyet a politika etnifikálódásának nevezhetünk.

Annak vizsgálata, hogy Szerbiában milyen lehetőségek vannak a civil társadalom felújítására, szükségszerűen felveti a kérdést: egyáltalán van-e rá mód a hangsúlyozottan nemzeti irányvételű politikának és a volt Jugoszlávia etnonacionalizmussal kiváltott háborús szétesésének körülményei között? A válaszadást megnehezíti az a tény, hogy az autoritáriusság minden nemzeti politika természetes velejárója és legfőbb ismérve.

A választ keresve két elképzelésből indulok ki, pontosabban egy elméleti tételből és egy olyan modellből, amelyet Claus Offe, a mai politikai szociológia egyik vezető személyisége kínál fel.

A politika etnifikálódásáról („ethnification of the politics”) szóló tézis a lényegét pontosan tükröző módon főként azt magyarázza, mi történik az átalakuló kelet-európai társadalmakban. Habár a politika entifikálódása a posztkommunista társadalmakban a legszembetűnőbb, ennek a folyamatnak számos jele észlelhető a fejlett demokratikus hagyományú országokban is.

A szocializmus összeomlásával egyidejűleg bontakozott ki, szinte robbanásszerűen, a nacionalizmus. A szocializmus összeomlását, különösen a többnemzetiségű társadalmakban és a föderatív államokban, részben a posztkommunista nacionalizmus új és erős hullámának hatása váltotta ki, vagy gyorsította fel. Másrészt a szocializmus bukása egyúttal az egész értékrend felbomlását is jelentette, ami a többi között a kollektív identitás válságát idézte elő és erősítette fel. A nacionalizmus éppen a kollektív indentitásnak arra a válságára ad egyfajta választ, amely számos jelenlegi társadalomban észlelhető. Az egykori kommunista társadalmakban a vezetők és az új politikai elit a legkézenfekvőbb és legkönnyebben aktivizálható identitásbeli megoldást választották. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a tömegek sem teljesen ártatlannak, s a főleg más nemzetiségűekkel szembeni gyakran militáns, agresszív és a toleranciát nélkülöző magatartásukat nem lehet megmagyarázni, még kevésbé igazolni azzal, hogy mindezt (kétségkívül a média közvetítésével) manipulációs és indoktrinációs mechanizmusok idézték elő. A nemzeti identitás feléledésének ösztönzése azért is volt megfelelő mód, mert viszonylag könnyen lehetett az ismét feltámasztott és felhevített nemzeti érzelmeket eszközként alkalmazni bizonyos politikai célok elérésére, mindenekelőtt a politikai hatalom felosztására, újbóli átcsoportosítására és a politikai dominancia új formáinak megteremtésére.

Offe szerint az átalakulóban levő társadalmakban a politika etnifikálódásának elméleti képletét azok a hatalmon levő, de semmiképpen sem „természetes” okozati erőik alakítják ki, amelyek a posztkommunista társadalmakban működnek, és nem lehet őket kívánság szerint eltávolítani.

Jóllehet Offe rámutat, hogy a politika etnifikálódásának milyen tragikus következményei lehetnek mind az individuális mikrokörnyezetben, mind a kollektív makrovilágban, megfogalmazásának egyik fő pontja ez: „tekintettel arra a helyzetre, amelyben a posztkommunista Kelet-Európában vannak az egyének és a közösségek, számukra az etnifikálódásnak ésszerű stratégiaként kell megnyilvánulnia.” (Offe: 1993, 16)

A politika etnifikálódására vonatkozó tézis megdönti azt a huszadik század utolsó negyedének kezdetén általánossá lett meggyőződést, hogy a nacionalizmusnak mindörökre vége, és visszavonhatatlanul elkezdődött a multinacionális és multikulturális társadalmak korszaka, továbbá hogy a posztnacionális korszak küszöbén állunk (Tamir: 3). Még egy nemrégiben megjelent könyvében Eric Hobsbawn ismert történész is ezt írja: „A nacionalizmus egyszerűen többé nem alkot olyan történelmi erőt, mint amilyen a francia forradalom és az imperialista gyarmatosítás vége közötti időszakban volt” (Hobsbawn: 184). Ilyen értelemben állítja, hogy a huszadik század végén a nacionalizmus teljesen irreleváns kérdés, amely nem kínál fel semmilyen hosszú távú megoldást, még olyan esetekben sem, amikor új államok jönnek létre nemzeti mércék alapján (mint ahogyan ez a volt Jugoszlávia területén történt).

Természetesen nagy különbség van a XVIII. század liberális nacionalizmusa, a XIX. század végi és a XX. század eleji forradalmi nacionalizmus, a XX. század közepén a harmadik világ (egykor gyarmati) országaiban megnyilvánuló emancipációs nacionalizmus, illetve az új, gyakran retrográd, Hobsbawm szavaival, szeparatista nacionalizmus között. E legutóbbi különösen a posztkommunista korszakra jellemző.

Ha azonban elfogadjuk a politika etnifikálódására vonatkozó tézis intencióját, fel kell tennünk a kérdést, vajon léteznek-e mélyebb gyökerei a nacionalizmus újbóli kibontakozásának – amely elsősorban a posztkommunista országokban a legszembetűnőbb, de mint jelenség a nyugati demokrácia számos országában is észlelhető.

A politika etnifikálódása a politika súlypontjának és lényegének kétszeres eltolódását jelenti:

a) a polgár mint egyén és az állam között fennálló viszonyok nyomatékos szabályozásától a (határon belüli, vagy kívüli) etnikai csoportok egymáshoz való viszonyának túlzott szabályozása felé;

b) az egyének és csoportok eltérő politikai nézetei és állásfoglalása szerinti megkülönböztetéstől az etnikai hovatartozás mércéként való alkalmazása felé (más szóval a polgároknak centрупártiakra, bal- vagy jobboldalira való hagyományos politikai felosztásánál nagyobb súllyal esik latba a nemzetiségi megoszlás).

A politika etnifikálódásában a politikai rétegződés főbb irányvonalait és a társadalmi ellentétek legjelentősebb formáit a *kollektív identitások összetűzései* képezik. A szokásos érdeellentétektől eltérően az identitások ütközésének (jelen esetben az etnikai összetűzéseknek) néhány olyan sajátága van, amelyeket világosan felismerhetünk a volt Jugoszlávia vitatott térképén is.

Először, ezek olyan társadalmi összeütközések, amelyek elvben a „vagy-vagy” típusú konfliktusokhoz sorolhatók, illetve olyanok, amelyeknél a kizárólagosság foka az egyik oldalon rendkívül magas, a tolerancia szintje viszont a másik oldalon rendkívül alacsony. A volt Jugoszlávia területén megnyilvánuló etnikai konfliktusok azt mutatták, hogy a semleges álláspontot valló csoportok száma mindinkább csökkent, s az összetűzések terjedésével a helyzetük mind súlyosabbá vált.

Másodsor, az ilyen ellentétek „mindent vagy semmit” logikája miatt szűkül a közös nevezőre jutás, vagy a kompromisszum lehetősége, a megoldást nehéz meghatározni, s még nehezebb elérni. Ilyen helyzetben rendszerint az egyik fél követeléseinek minimuma a másik fél részéről való maximális engedményeket jelenti. Tipikus példája ennek a különválásra is feljogosító nemzeti önrendelkezés követelése, ami a volt Jugoszlávia területén a szemben álló feleknek rendkívül megnehezítette, hogy módot találjanak a konfliktus megoldására.

Harmadszor, az identitások ellentétének, elsősorban az etnikai összetűzéseknek gyakran végzetes hatásuk van: tovább gerjesztik az összetűzéseket kíváltól indulatokat. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy az összetűzések mind nagyobb társadalmi rétegekre terjednek ki, pl. a nemzeti szolidaritás érzelme a lakosságot sokkal nagyobb számban ragadta el, mint azokat, akiket jogosan nevezhetünk nacionalistáknak (E. Pušić: 1994). Szerbiában sokan nem tudták megérteni a nemzeti homogenizálódásnak a Szlovéniában és Horvátországban kibontakozó magas fokát, mert nem élték át a harci gépek átrepülései okozta

veszélyhelyzetet, legfeljebb a tévé képernyőjén láthatták a városok elleni tüzéségi támadásokat.

Negyedszer, az ilyen típusú összetűzések pszichológiai természetéből következik a nehezen megállítható spirális növekedés. Más szóval, minél tovább tart az összetűzés, annál nagyobb a társadalmi ereje, s mind jobban növekszik elhúzódásának lehetősége.

Ötödször, s az előzővel összefüggően, az identitások, főleg pedig a nemzetek közötti összetűzések jellegzetessége, hogy gyakran ellenőrizhetetlenné, irányíthatatlanná válnak. A történelemben számos példa bizonyítja, hogy akik kiváltották az ilyen összetűzéseket, vagy manipulálni akartak velük, egy bizonyos határ átlépése után már ők sem voltak képesek ellenőrzésük alatt tartani vagy leállítani őket.

Hatodszor, mind az egyéni, mind a kollektív identitások összeütközésénél észlelhető, hogy a szemben álló felek készek feláldozni gazdasági vagy egyéb érdekeiket (akár az életüket is), ha úgy vélik, hogy reálisan vagy potenciálisan veszélyeztetve van az identitásuk. Az etnikai összetűzések részvevőinek viselkedése ezért tűnik a végsőkig irracionálisnak, vagy a maguk számára (mind anyagi, mind érdekbeli s minden egyéb vonatkozásban) károsnak, ugyanakkor az összecsapások részesei, vagy akik védelmükbe veszik őket, érzelmi, erkölcsi, történelmi vagy értékrendbeli helyzetre és álláspontra hivatkozva igazolást találnak erre a magatartásra.

Mindezek a jellegzetességek világosan felismerhetők a volt Jugoszlávia nemzeteinek összetűzéseiben, s egyértelműen tanúsítják a politika etnifikálódását.

A politika etnifikálódásának képletét Offe egy korábban (1991) kialakított elméleti modelljéből fejlesztette ki, amely magyarázatot keresett az átalakuló kelet-közép-európai társadalmak demokratikus elméletének és gyakorlatának a nehézségeire. Jóllehet ez a háromlépcsős modell viszonylag egyszerű, mégis helyesen mutat rá a posztkommunista társadalmak átalakulásának minden kihívására és bonyolultságára (Offe, 1991).

Offe szerint a politikai közélet vagy az „operatív politikai rendszer” mindig három hierarchikusan eltérő szinten meghozott határozatok összességének következménye.

Az első vagy alapvető szinten az *identitásra vonatkozó határozatot* hozzák meg, olyan értelemben, hogy kik vagyunk „mi”, s milyenek a másokkal szembeni társadalmi, kulturális, sőt területi határok. Ez egyébként az a szint, amely a korai modern európai gondolkodók megállapítása szerint az indulatokhoz, a bátorsághoz és a hazafiassághoz kötődik, illetve az a nívó, amelyen végeredményként a nemzeti hovatartozás vagy nemzet (nationhood) kategóriája jut legjobban kifejezésre.

A második szinten a kulcsfontosságú *alkotmányos határozatokat* hozzák meg, azaz a közös jogokra, eljárási folyamatokra és szabályokra, valamint a politikai közélet legfontosabb intézményes megoldásaira vonatkozó döntéseket. A korai politikai filozófia hagyománya szerint ez a szint az értelemhez és az ésszerűséghez kapcsolódik.

Végül a harmadik, legmagasabb szinten megy végbe az, amit általában *rendes politikai döntéshozatalnak* neveznek, s amit bizonyos érdekek politikai határozattá való átlényegítésének eredményeként fognak fel (Lasswell ismert de-

finíciója szerint a politikai döntéshozatal lényege, ki mit és mikor kap meg). Ez a szint az érdekek és a hatalom kategóriáival áll összefüggésben.

Offe pontos értékelése szerint az átalakuló posztkommunista társadalmak azzal a helyzettel szembesülnek, hogy mindhárom szinten egyszerre kell határozatra jutniuk. Helyzetüket súlyosbítja az *egyidejűség és gyorsaság* kényszere. Offe jogosan figyelmeztet arra, hogy a nyugat-európai országokban több évszázadra volt szükség ahhoz, hogy mindhárom említett szinten végső formát öltjön a politikai élet. Fejlődésük úgyszintén jobbára fokozatosan ment végbe: legelőször megalakultak a nemzetállamok, majd kifejlesztették a kapitalizmust, és csak a legvégén jutottak el a demokrácia komplex modelljéhez.

A volt Jugoszlávia és Szerbia azonban eltér ettől a modelltől, mégpedig abban, hogy a döntéshozatal első szintje kapott elsőbbséget és fokozott hangsúlyt, tehát az a szint, amelyen az identitásról és az identitás szemszögéből hozzák meg a határozatokat.

Szerbiára a többi társadalomhoz viszonyítva még egy dolog jellemző. A hatalmon levő politikai pártnak (SZSZP) a politikai nyomásgyakorlás eszközeivel sikerült *összezsúfolnia, egymáshoz közel hoznia és összekevernie* a döntéshozatal három említett szintjét. Ezáltal a második szint (a konstitúcióról) és a harmadik szint (az érdekről való rendes politikai döntéshozatal) az első szintű (a nemzetre, illetve a meglehetősen ködösen megfogalmazott „nemzeti érdekekre” vonatkozó) döntéshozatalnak az árnyékába szorult. Ily módon a párt megkerülte (pontosabban elodázta) a második szintű határozathozatalt, és ideiglenesen kitért az alkotmányos berendezkedés lényeges és nagy kérdései elől (mert az alkotmányt még az első többpárti választások előtt megváltoztatta, a saját mércéi szerint átszabta). Ebben a nem eléggé erős politikai ellenzék konfúziója is közrejátszott, az ellenzék ugyanis előbb elfogadta a játékszabályokat (alkotmány és választási törvények), majd a választásokon elszenvedett veresége után követelte az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását és a „kerekasztal”-típusú konstitucionális tárgyalásokat. Ebből kitűnt, hogy nem fogta fel a döntő politikai pillanatok jelentőségét, illetve a politikai timing fontosságát. Mivel egy ilyen pillanatban, amikor az egypárti rendszer többpártivá válik, azaz a Szerbia politikai jövőjét illetően viszonylagos bizonytalanság rövid időszakában az ellenzék elmulasztotta (vagy nem volt ereje hozzá), hogy kierőszakolja az alkotmányos eljárást, később ez már nemcsak nehéznek, hanem jóformán lehetetlennek bizonyult.

Habár az úgynevezett rendes vagy napi politika harmadik szintje, tehát az érdekek meghatározása, főleg pedig a politikai hatalom általi elosztása a legtávolabb áll az identitásra vonatkozó határozatok szintjétől, mégis gyakran megtörtént, hogy a mai Szerbia többpárti parlamentjének rövid korszakában közvetlen kapcsolatba hozták az identitásra vonatkozó határozatok fundamentális szintjével. A képviselőházi vitákban és határozatokban, a kormányhatározatokban, legvégtetesebben pedig a köztársasági elnök határozataiban (példa erre a parlament feloszlásáról szóló határozat) mindig felmerült a patriotizmus és a nemzeti érdekek kérdése, különösen akkor, ha a politikai ellenzék részéről erőteljesebb tiltakozás nyilvánult meg az ilyen határozatok meghozatala ellen.

Az Offe-modell szerinti második és harmadik szintű döntéshozatalnak az első szint javára történő kiiktatását a többi között az is lehetővé tette, hogy voltaképpen nem létezett valamelyest is fejlett civil társadalom. A normális demokratikus rendszerben ugyanis a civil társadalom az, amelynek össze kellene kapcsolnia mindhárom említett döntéshozatali szintet, és ki kellene töltenie a közöttük levő teret. Mivel ez a térség üresen maradt, és hiányzott a civil közvélemény hatékony ellenállása is a legmagasabb politikai hatalmi intézményekkel szemben (amelyek közül a legnagyobb hatalom kétségtelenül a köztársasági elnök tisztségében, még inkább a személyiségében összpontosult), lehetővé vált, hogy a politikai rendszer modelljét és működését személyes mércék és megítélés szerint alkalmazzák.

A politika etnifikálódása és a nemzeti kisebbségek

Azok miatt a gyakorlati kérdések és nehézségek miatt, amelyekkel a multikulturális és többnemzetiségű társadalmak a reálszocializmusból a posztkommunista társadalomba való átmenetük folyamán szembekerültek, különösen pedig mindhárom egykori szocialista föderáció (a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia) szét hullása után több szerző hajlamos olyan következtetést levonni, hogy a multikultúra és a demokrácia ellentétben áll a demokráciával, vagy még pontosabban fogalmazva, a multikultúra korlátozó tényezője és akadálya kialakulásának. Jóllehet fentebbi elemzéseim bizonyos alapot nyújtanak az ilyesféle következtetésekhez, hangsúlyoznom kell, hogy ez csak bizonyos feltételek esetén és csak meghatározott körülmények között érvényes. Ezek a körülmények mindenekelőtt azokhoz a folyamatokhoz kötődnek, amelyeket a „politika etnifikálódásaként” jelöltünk meg. Zavartalan viszonyok között azonban a multikultúra inkább kedvez a demokrácia fejlődésének, mintsem akadályozná. Elsősorban azért, mert már magában a multikultúra fogalmában benne rejlik a pluralizmus eszméje, amely a demokrácia egyik lényeges meghatározója. A multikultúra továbbá feltételezi a tolerancia meghatározott nivóját, a különbözőség méltányolását és mások elismerését, hogy lehetővé váljon a közös élet megteremtése. Végül a multikulturális környezetekben a demokratikus jogok spektruma szélesebb, mert az egyéni követelések mellett meg vannak határozva a kulturális és etnikai csoportok kollektív jogai is. Az a következtetés tehát, hogy a multikultúra gátja a demokráciának, csak kivételes feltételek esetén érvényes: a politika szélsőséges etnifikálódásának körülményei között, s ha a demokráciát szűken értelmezve csupán a polgárok egyéni jogainak érvényesülésére terjesztik ki.

Kivételes feltételen azt értjük, ha a valódi politikai pluralizmus etnikai pluralizmusra redukálódik. Ilyen esetben szemtanúi lehetünk annak, hogyan válik egy politikai közösség prepolitikai közösséggé. Ezek azok a helyzetek, amelyekben a politikai többség és kisebbség fogalma (ami a demokráciában változó viszony) etnikai értelemben állandó többséggé és kisebbséggé transzformálódik.

A politika etnifikálódása azonban, amelyben gyakran a nemzeti kisebbségek politikai pártjai is részt vettek, nem kedvezett politikai helyzetük és befolyásuk javulásának. Bármennyire meglepőnek és paradoxálisnak hangzik is, a politika etnifikálódásának éppen ellentétes hatása volt minden olyan nemzet

reális politikai helyzetére, amely valamely társadalomban, vagy a társadalom részében kisebbséget alkot. Ennek az a magyarázata – miként G. Schoepflin megfogalmazza –, hogy „a nemzeti ideológiák végső és természetesen elérhetetlen célja az etnikailag tiszta nemzetállamról való álom – vagy rém-álom”.

Habár a történészek szerint a nemzet kialakulásánál a nacionalizmus megelőzi a nemzetet, a nemzeti kisebbségek esetében fordított a folyamat – a nemzetet követi a nacionalizmus. A kisebbségi jogok esetében – főként a nemzeti kisebbségek jogaira vonatkozólag – kiviláglik, hogy ellentét feszül a többség érdekei, amelyeket az állam képvisel (objektívan a többségi nemzet javára), és a kisebbség érdekei között (ez utóbbinak a képvisellete nemcsak objektívan, hanem szubjektívan is mindig nehezebb). Amennyiben ez a potenciálisan konfliktusos viszony a kollektív identitás ütközésének jellegét is magára ölti (az egyik vagy a másik fél identitásának objektív, vagy csupán feltételezett és kigondolt veszélyeztetettsége miatt széles körben elterjedt érzelmek alapján), amiről már szoltunk, akkor az összetűzés elkerülhetetlen, és számos érzelmi vagy irracionális tartalommal és sajátsággal telítődik.

Amikor a nemzeti identitások összeütközése (mind az érintettek számát, mind pedig a veszélyeztetettség érzésének intenzitását tekintve) túllép a tolerancia meghatározott küszöbén, a normális politikai keretek közötti megoldásra, például az eltérő érdekek egyeztetésére nemigen van kilátás.

Ha pedig feltételezzük, hogy az átalakulóban levő társadalmak politikai arangement-jai sokkal nagyobb demokratikus kapacitásokat és lehetőségeket tüntetnek fel, mint amilyenekkel objektívan rendelkeznek (tekintettel a politikai kultúra viszonylag alacsony szintjére, a közelmúltbeli vagy régebbi terhelő örökségekre stb.), végképp túlzott derűlátásra vallana azt hinnünk, hogy gyorsan, könnyen és sikeresen leküzdhetik a nacionalizmusnak és a politika etnifikálódásának problémáit. Főképpen érvényes ez azokra a társadalmakra, amelyekben rendkívül erősek az autoritárius törekvések, és amelyek a „demokratikus despotizmus” és a „despotikus demokrácia” között ingadoznak.

A fentebb leírt kedvezőtlen helyzetből való kiutat csak úgy lehet megtalálni, ha egy komplex stratégiát viszünk végbe, mégpedig különböző szinteken.

Az alkotmányos-jogi berendezkedés szintjén feltétlenül egyensúlyt kell teremteni a polgárok egyéni jogai és az etnikai csoportok kollektív jogai között; akárcsak az állam szuverén jogai és az etnikai autonómia szükséges foka között.

Szélesebb társadalmi téren szükség van arra, hogy a civil társadalom fejlődésével megteremtődjenek a kedvező feltételek a civil etnikai pluralizmus fejlődéséhez, a jelenleg domináns politikai etnonacionalizmus helyett. Más szóval, olyan feltételek között, amikor a politikai pártok (a többségi nemzetek pártjai is) etnopolitikai pártokká válnak, a nemzeti kisebbségek jogaiért folytatott harc súlypontját és színterét a szűkebb politikairól a szélesebb társadalmi térre kell áthelyezni. Ellenkező esetben a kisebbségi etnopolitikai pártoknak nincs valami nagy esélyük és kilátásuk a sikerre.

Végezetül: úgy vélem, hogy a korszerű demokrácia számára a politika etnifikálódása, nem pedig a multikultúra jelenti az egyik legnagyobb kihívást. A modern demokratikus elméletnek nincsenek kielégítő válaszai azokra a kérdésekre, amelyeket az etnikum politizálódásának és a politika etnifikálódásának folyamatai vetnek fel. A megoldást tehát a civil etnikum fejlődésében,

nem pedig az elpolitizált nemzeti etnikumban kell keresnünk – s ennek minden etnikai csoportra vonatkoznia kell, függetlenül attól, hogy a többségi nemzetekhez, vagy a nemzeti kisebbségekhez tartoznak-e.

Fordította: KARTAG Nándor

Irodalom

- HOBBSAWN, Eric: *Nacije i nacionalizam*. Liber, Zagreb, 1993
- KEANE, John: *Democracy and Civil Society*. Verso, London, 1988
- PUŠIĆ, Eugen: *Država, nacija, politika*. (Izlaganje na okruglom stolu „Srbi i Hrvati”), Erasmus, Zagreb, 1994., 5. sz.
- MOSCOVICI, Serge: *The Age off the Crowd*. Cambridge University Press, 1985
- OFFE, Claus: *Capitalism by Democratic Design?* Democratic Theory Facing Triple Trancition in East Central Europe. *IPSA Congress*, Buenos Aires, 1991
- OFFE, Claus: Ethnic Politics in East European Trancition. In: *Paradoxes of Transation*. Ed. by J. Jensen, F. Mislivetz, Savaria University Press, 1993
- SCHOEPFLIN, George: Culture and Indentity in Post-Comunist Europe. In: *Developments in East European Politics*. Ed. by S. White, J. Batt, P. Lewis, The Macmilan Press, London, 1993
- TAMIR, Yael: *Liberla Nationalism*. Princeton University Press, 1993

Ez a szöveg a Visszaszorított civil társadalom Szerbiában című referátum része. Ugyanakkor tartalmaz néhány olyan gondolatot is, amelyek a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián a jugoszláviai kisebbségek helyzetéről szóló, 1995 januárjában megtartott tudományos értekezleten hangzottak el